

= *Ivan Lovrenović* =====

Književnik i publicist

ilovren@gmail.com

UDK 316.722(497.6)

930.85(497.6)

Prethodno priopćenje

KULTURNI IDENTITET BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

Bosna i Hercegovina kroz cijelu svoju povijest stoji u perifernu položaju spram velikih kulturno-civilizacijskih centara Istoka i Zapada primajući njihove utjecaje, ali stvarajući i vlastito sociokulturno polje u kojem se ti utjecaji uzajamno prepliću i bivaju preoblikovani. Diskontinuirana politička historija, brojne i raznosmjerne migracije, supostojanje različitih civilizacijsko-religijskih sustava napravili su od Bosne i Hercegovine neobičnu društvenu strukturu – kompozitnu i cjelovitu u isti mah.

Tradicijsku sliku kulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine karakterizira izrazit dualitet između tzv. visoke i pučke kulture. Sfera visoke kulture obilježena je izoliranošću triju kulturnih entiteta; za razliku od toga, pučka kultura je područje na kojem se, između ljudi svih etnokonzesionalnih kulturnih krugova uspostavljaju prakse i oblici uzajamnosti. Tako su kulturni identitet i kulturno nasljedstvo Bosne i Hercegovine ambivalentni i dijalektični: oni su „zbroj“, ali i „umnožak“; imaju i svoje jasno diferencirane nacionalno-kulturne tradicije, ali i njihovu interferenciju koja je – zajednička tradicija. Temeljna značajka bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta obitava, dakle, u njegovoj civilizacijskoj spletenosti: u istovremenosti jedne zajedničke i triju posebnih tradicija.

Ta se višestrukost danas pojavljuje u obliku oštrog fragmentiranosti, a disparatne percepcije *zemlje*, *historije* i *kulture* veoma utječu na formuliranje političkih ciljeva. Za ponovno uspostavljanje produktivne interakcije između *zajedničkoga* i *posebnoga* potreban je društveni i politički okvir u kojem bi svi elementi strukture mogli na nekonfликтan način doći do izražaja. Današnja Bosna i Hercegovina suočena je s tim pitanjima neizvjesnije nego ikada u novijoj historiji. Problem je, dakle, star, a odgovori na njega moraju biti novi jer je nova i povijesna situacija.

Ključne riječi: BiH, identitet, kulturni identitet visoka kultura, pučka kultura

CULTURAL IDENTITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Through its entire history, Bosnia and Herzegovina has stood in a peripheral position in relation to the great cultural and civilisational centres of East and West. It has received their influences, but has also created its own socio-cultural field in which these influences are mutually interwoven and reshaped. Discontinuous political history, many migrations in various directions, coexistence of different systems of civilisation and religion have made Bosnia and Herzegovina an unusual social structure - composite and integral at the same time.

The traditional image of the cultural identity of BiH is characterised by a prominent duality between the so called high and folk culture. The sphere of high culture is marked by the isolation of the three cultural entities; much different from that, the folk culture is an area where relations and practices of mutuality are established between people from all ethno-confessional cultural circles. This makes the cultural identity and heritage of Bosnia and Herzegovina ambivalent and dialectical: they are both a “sum” and a “product”; they have their clearly differentiated nacio-cultural traditions, but interference also exists, i.e. their mutual tradition. The fundamental mark of BH cultural identity resides, then in its civilisational interwovenness: in the concurrency of one mutual and three separate traditions.

This multiplicity is today demonstrated in the form of a sharp fragmentation, while the disparate perceptions of *land*, *history* or *culture* influence formulating political goals a lot. A political and social framework is needed in order for the productive interaction between *mutual* and *separate* to be re-established. In it all elements of the structure could come to light in a non-conflictual manner. BiH today is faced with these questions more erratically than ever in its recent history. The problem is old, but the answers have to be new, because the historical situation is such.

Key words: Bosnia and Herzegovina, identity, cultural identity, high culture, folk culture

Uvodna teza

Nikada kao danas etnička/nacionalna višestrukost nije imala jasniji i oštrij oblik društvene fragmentiranosti, i nikada kao danas dispartne percepcije *zemlje*, *historije* i *kulture* nisu tako ultimativno utjecale na formuliranje političkih ciljeva u Bosni i Hercegovini. Ako je u tom procesu ostalo pošteđeno i sačuvano još išta od „baštinjenoga bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta“, koji se ostvaruje u „civilizacijskoj spletenosti: u istovremenosti jedne zajedničke i triju posebnih tradicija“ (a autor ovih redaka smatra da je ta struktura povijesno-socijalna činjenica duga trajanja koja nije lako uništiva, samo je moguće da je danas prešla u duboko latentno stanje), tada je jasno da je njezina reanimacija i reartikulacija moguća samo uz uspostavljanje optimalna društvenoga i političkoga okvira u kojem bi svi elementi te strukture bili uravnoteženi i mogli na nekonfiktan način doći do izražaja. Današnja Bosna i Hercegovina suočena je s tim pitanjima dramatičnije i neizvjesnije nego ikada u svojoj novijoj historiji. Problem je, dakle, star, a odgovori na njega moraju biti novi, jer je nova i povijesna situacija. Ali ni do tih novih odgovora ne će biti moguće doći bez razumijevanja strukture o kojoj je ovdje riječ i bez razumijevanja njezine geneze.

Za povijesno-političke mijene i civilizacijske prijelome te za socijalnu i kulturnu fizionomiju Bosne i Hercegovine oduvijek je bio odlučujući njezin prijelazni položaj između Mediterana i srednje Europe te između Istoka i Zapada s jedne strane, a s druge strane – karakter zatvorene, *unutarnje zemlje*, omeđene dinarskim masivom i dvjema velikim graničnim rijekama – Savom i Drinom. Zbog toga Bosna i Hercegovina kroz cijelu svoju povijest stoji u perifernu položaju spram velikih kulturno-civilizacijskih centara (Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Istoka i Zapada; Mediterana i Srednje Europe...), primajući njihove utjecaje, ali stvarajući i vlastito sociokulturno polje u kojem se ti utjecaji uzajamno prepliću i bivaju preoblikovani.

Ovako to sažeto opisuje eminentan arheolog i historičar Alojz Benac u ilustriranoj monografiji *Bosna i Hercegovina* 1982. godine:

Već i samo ime – Bosna i Hercegovina – kao da u sebi sadrži svojevrsno jedinstvo u različitosti: to i jeste i nije jedinstvena zemlja. Ovdje se dodiruju mediteransko i kontinentalno klimatsko područje, ukrštaju se razna etnička i kulturna strujanja, prolaze putevi od istoka prema zapadu, od Jadrana prema Podunavlju. Ova zemlja je bila na rubu velikih geopolitičkih zajednica, ali ih je u isto vrijeme spajala i sjedinjavala. Savsko-jadranska razvodnica na grebenima Bjelašnice i Treskavice dijeli dosta oštro Bosnu od Hercegovine. Kada čovjek pređe Ivan-sedlo, često iza sebe ostavlja magleno i natmureno podneblje, a dočekuje ga osunčano i prozračno obzorje Hercegovine. I obratno, ostavlja iza sebe krševita i gola brda, a ulazi u pitomo i prijatno zelenilo talasastog bosanskog područja. Onaj ko pređe Bosnu i Hercegovinu uzduž i poprijeko, ponijet će u sebi nezaboravan doživljaj raznovrsnosti i ljepote, osjetit će Balkan, Orijent, Mediteran, ali i prostranu posavsku ravnicu. Neretva i Bosna su dvije najveće rijeke. Prva teče ka Jadranu, a druga pripada crnomorskom slivu, a zajedno predstavljaju glavnu transverzalu od Jadrana do Podunavlja. Od prethistorijskih vremena oko ove transverzale koncentriran je razvoj čitavog ovog područja.

Politička historija ove zemlje ćudljiva je i diskontinuirana poput ponornice: razdoblja samostalnosti i određenoga državno-političkog i ekonomskog uspona smjenjuju se s vremenima propadanja i gubljenja političkoga identiteta, ili uklopljenosti u veće državne strukture. Sve je to praćeno brojnim i raznosmjernim migracijama, što je utjecalo na mozaično formiranje etničke i kulturne slike bosanskohercegovačkoga stanovništva. To, i dugotrajno supostojanje i djelovanje nekoliko različitih, nerijetko sukobljenih civilizacijsko-religijskih sustava, napravili su od Bosne i Hercegovine magično zanimljiv kulturni pejzaž i neobičnu društvenu strukturu – kompozitnu i cjelovitu u isti mah. Unutarnja dinamika, koju takav povijesni i društveni karakter zemlje uzrokuje, njezino je trajno obilježje i, ovisno o promjeni političkih konstelacija u balkanskom i južnoslavenskom svijetu te u Europi, ta dinamika umije poprimiti različite oblike i smjerove – od sklada i suradnje do razdora i sukoba.

Iz tame prethistorije, o kojoj ponešto umije govoriti samo arheologija, zemlja koju danas zovemo Bosnom i Hercegovinom na historijsku pozornicu izlazi s rimskim osvajanjima, okončanima prvih godina nove ere. Uklopljena je u rimski imperij i obuhvaćena rimskom antičkom civilizacijom u sklopu goleme provincije Ilirik sve do propasti Zapadnoga Rimskog Carstva pod učestalim barbarskim navalama. One će na ovome prostoru iza sebe, počev od prvih desetljeća VII. stoljeća, ostaviti kao trajan element slavenska plemena. Njihova politogeneza, pod globalnim utjecajem i prevlašću časa Bizanta,

čas franačke države i papinskoga Rima, bit će, potom, dugotrajan proces iz kojega će se u zadnjim stoljećima prvoga i početkom drugoga milenija pojaviti srednjovjekovne južnoslavenske države: Hrvatska, Srbija, Duklja i najkasnija, ali i najdugovječnija od svih – Bosna. Od malene oblasti u gornjem toku rijeke Bosne (Porfirogenetova *to borion Bosona*), ona će se u ovome razdoblju teritorijalno proširiti do jadranskih otoka i do rijeke Save, a u političkom smislu razvit će se od zavisne banovine do najjače južnoslavenske kraljevine ostvarujući žive političke, ekonomske, trgovačke i kulturne veze s najvažnijim središtima Mediterana i Srednje Europe kao civilizacijskim okruženjem kojemu i sama organski pripada.

Osmansko razdoblje u povijesti Bosne i Hercegovine, koje počinje s uništenjem i propašću srednjovjekovne bosanske države i kulture pod naletom Osmanlija u drugoj polovici XV. stoljeća, presudno je odredilo kulturnu i političku strukturu i izgled ove zemlje u novome vijeku, a zbivanja i procesi od početka devedesetih godina prošloga stoljeća pokazuju da je historijska i mentalitetna baština toga razdoblja i te kako živa i djelujuća i danas. Prirodu socijalno-povijesnoga i kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine zato nije moguće razumjeti bez razumijevanja interaktivne i dinamične strukture odnosa konfesionalno-etničkih elemenata kakvi su uspostavljeni osmanskim osvajanjem i unošenjem osmansko-islamske civilizacije u Bosnu i Hercegovinu.

Ovdje dolazimo do pitanja historijskoga i kulturnoga vrjednovanja osmanske epohe u povijesti Bosne i Hercegovine, na kojemu se uvijek iznova prelamaju i propituju velike transhistorijske paradigme i ideologemi, neuralgična pitanja kolektivnih identiteta u nastajanju i fluktuaciji, traumatična iskustva periodičnih međuetničkih sukoba i pogroma...

Od početka moderniteta u našim kulturama i s procesom nacionalnih emancipacija to pitanje zapravo gotovo cijela dva stoljeća ne silazi s dnevnoga reda obnavljajući se s drukčijim odgovorima u svakoj od različitih državno-političkih formacija i ideoloških sustava kroz koje smo prolazili, i drukčije unutar svake etničke zajednice, a način na koji se ono postavlja u današnjoj Bosni i Hercegovini, kao ideološko-identitarnome „laboratoriju“, jedna je od njegovih novih faza, umnogomu odlučujuća za buduće odnose i fizionomiju društva i zemlje.

U najgrubljim crtama, svi se odgovori uskupnjuju oko dvaju glavnih polova – „negativnoga“ i „pozitivnoga“. Na prvome polu naglašava se osvajački,

okupacijski dolazak Osmanlija i islama, represivan karakter osmanlijske vlasti, podjarmljenost, obespravljenost i socijalna bijeda nemuslimanskoga stanovništva, uzurpacijski odnos domaćih muslimanskih moćnika prema vlasništvu nad zemljom i prema raji, konzervativizam, opće civilizacijsko zaostajanje i kulturni vakuum epohe, slave se manifestacije otpora Turcima. Na drugom polu govori se o tolerantnosti islamsko-osmanskoga sustava spram neislamskih vjerskih zajednica u Bosni, o znatnim kulturnim dometima islamske književnosti, kulture i civilizacije, o osmanskoj Bosni kao paradigmi multietničnosti i tolerantnosti, koju su narušili zloćudni nacionalizmi u XIX. stoljeću „uvezeni“ iz Europe, respektive iz Srbije i Hrvatske. Prva se interpretacija može, uglavnom, karakterizirati kao hrišćansko/kršćansko, srpsko-hrvatsko, a druga kao bošnjačkomuslimansko gledište. Međutim, linije ove vjersko-nacionalne polarizacije znaju se lomiti, mijenjati, prefigurirati u ovisnosti o dominirajućim ideološkim akcentima i ciljevima konkretnih političkih režima i epoha. O tome kako su se te linije iscrtavale i povijale kroz cijelo razdoblje od odlaska turske vlasti iz Bosne do novijih vremena, mogla bi se izraditi cijela studija. Zanimljiv ideološki spoj nastao je u komunističkoj Jugoslaviji (*eo ipso*: i u Bosni i Hercegovini), osobito u prvoj epohi snažna centralizma u političkome i unitarizma u kulturnome životu. Tada se u novi mit, spleten od narodnooslobodilačke i od klasnorevolucionarne dimenzije, a s izrazitom antireligioznom i antitradicionalističkom notom, ulio stari antiturski, kroz koji se u tom novom amalgamu ipak prešutno produžavao antagonizam između *krsta* i *lune*, s jasno čitljivom apologijom srpske tradicije i heroike.

Antitursko gledište (u historiografiji, u obrazovnom sustavu, u publicistici, u medijima), koje je često izražavano u ekstremno negatorskim, upravo nihilizirajućim formulacijama, naročito je pogađalo Bosnu i Hercegovinu, i to na dva načina: odricalo je toj zemlji svaku kulturnu vrijednost i dinamiku u osmanskome razdoblju, a bosanskim Muslimanima odricalo je povijesnu vrijednost i utemeljenost te suvremen nacionalni subjektivitet. Bila je to u osnovi nacionalistička ideologija čišćenja povijesti Bosne i Hercegovine i minorizacije političkoga statusa jednoga naroda u njoj. To je otvaralo potrebu za jednom drukčijom perspektivom, usmjerenom i na prošlost i na suvremenost, perspektivom koja će biti lišena ideološke zadrtnosti (pogotovo ovakve, u kojoj se više nije znala granica između socijalističko-režimske pravovjernosti

i nacionalizma sa srpskom podlogom, a pod formom jugoslavenskoga patriotizma), te koja će poštovati temeljne naloge znanstveno-kritičkoga mišljenja i opisivanja. Shvaćajući i tada da je osmansko razdoblje i naslijeđe „ključ svega“, pisao sam o tome kako se cjelina osmanske epohe u Bosni ne bi smjela promatrati s isključivoga aspekta tuđinske vojno-političke okupacije, s kojeg se ona ukazuje kao „duhovni i kulturni vakuum, kao fatalna i historijski neproduktivna epizoda“. Posljedica takva pristupa jest „gubljenje iz vida rezultata kulturnih procesa, koji doduše jesu ‘dovedeni’ na valu velikih vojno-političkih potresa, ali tokom četiri stoljeća poprimaju smisao organskih kulturotvornih procesa i činjenica, koje zahtijevaju kulturnohistorijski i estetskomorfološki tretman neopterećen ideološkim i civilizacijskim idiosinkrazijama. Fenomeni kulture ne mogu se svoditi na svoj političko-historijski ‘ekvivalent’, bez opasnosti od teškoga nasilja nad njima i nad historijom.“¹

Današnji dominantan diskurs o bosanskoj povijesti kod Bošnjaka, međutim, otklizao je u suprotan ekstrem – u nekritičko idealiziranje osmanske prošlosti, u tumačenje osmanskoga osvajanja Bosne i unošenja islama kao povijesnoga i, malne, eshatološkoga spasa. Kao pomoću kakvoga iluzionističkog trika, u tom tumačenju potpuno se gubi povijesno-politički trenutak okupacije i uništenja srednjovjekovne bosanske države i civilizacije, a u opisanju prilika i odnosa koji su vladali kroz stoljeća osmanske vlasti sustavno se izbjegava ili minimizira činjenica drugorazrednosti i obespravljenosti nemuslimanskoga stanovništva, osionost i egoizam domaće muslimanske političke i zemljoposjedničke klase², pojave vjerskoga fanatizma i isključivosti itd.

¹ Usp. Ivan LOVRENOVIĆ, „Izolacionizam i njegovo prevladavanje“, *Skice, lajtmotivi*, Banja Luka, 1986. Prvobitno objavljeno u reviji *Odjek* 1981.

² Historiju Bosne i Hercegovine moguće je vidjeti i kao historiju agrara, jer je ovdje ljubav i pomama za zemljom često nadmašivala sve druge socijalne odnose i ljudske obzire, a agrarno pitanje ostajalo nesređeno i akutno otvoreno u svim epohama bosanske povijesti, do danas. Česti društveni preokreti i političke uzurpacije kroz stoljeća nasilno su mijenjali posjedovne odnose, što je neizbježno bilo povezano i s masovnim socijalno-demografskim i etnokonfesionalnim promjenama. Razvoj zemljišnih odnosa u osmanskoj epohi postao je u Bosni i Hercegovini nerazmrsiv povijesni rašomon. Taj razvoj jest u početku bio u znaku sklada, produktivnosti i neke začudne čistoće, zahvaljujući strogom osmanskom konceptu *mirije* (državno vlasništvo nad zemljom), *timarskom sustavu* (ubiranje prihoda sa zemlje za vojničku službu, bez prava posjedovanja), nepostojanju krvnoga, nasljednoga zemljoposjedničkoga plemstva te stabilnom i relativno slobodnom položaju zakupnika (kmeta), zaštićena sustavom *tapije*. To je ono blistavo doba Carstva (od Mehmeda II. do Sulejmana Zakonodavca), za koje se historičari slažu da je bilo, kako piše suvremeni mađžarski pisac Josef Matuz, „ne samo gotovo savršena država reda, nego se na tu državnu tvorbu može primijeniti oznaka

Dva opisana a suprotstavljena stajališta o osmanskoj epohi čine potpun par: turkofiliya i turkofobija lice su i naličje istoga odnosa prema povijesti, u čijemu središtu nije čežnja za istinom, koja je odlika znanosti, umjetnosti, a i svake racionalne politike, nego težnja za monopolom nad tumačenjem prošlosti, koja je ambicija nacionalne ideologije i ekskluzivizma.

Osmanska epoha u historiji Bosne i Hercegovine trajala je četiri stoljeća, i to ona četiri stoljeća kroz koja je Europa sukcesivno proživljavala dubinske i strukturalne preobražaje, čiji je rezultat, u jednu riječ, prevlast racionalnoga nad onostranim u doživljaju svijeta, a demokracije nad teokracijom u političkome smislu. Kao osmanska provincija s posebno izraženom graničnom i ratno-krajinskom ulogom prema toj Europi, k tomu izložena sve dubljem socijalnom i kulturnom propadanju, Bosna je od svega toga bila „sačuvana“ da bi se tek u polovici devetnaestoga stoljeća, i samo kroz pionirske i autsajderske pokušaje pojedinaca, počela upoznavati s europskim modernizacijskim procesima i idejama. Zato politički slogan, kojim se danas manje-više rado služe svi, da smo „mi dio Europe oduvijek“, da smo „mi stari europski

oblikovano društvo”. (Taj je sustav omogućavao i pojavu trgovačko-financijskih magnata u drugim etnokonzefionalnim zajednicama, poput, recimo, snažne sarajevske katoličke obitelji Brnjaković, čije su se poslovne veze steralo od Venecije do Jeruzalema, i od Carigrada do Beča i Rima, a nestala je netragom, kao i sav taj katolički trgovačko-građanski sloj, nakon Bečkoga rata, provale Eugena Savojskoga 1697. te nakon što su se granice Osmanskoga Carstva u Bosni i Hercegovini poklopile s njegovim granicama prema Europi, obilježavajući kroz cijela dva sljedeća stoljeća krvavo razbojište dvaju nasmrtno sukobljenih svjetova.) Međutim, opisani se sustav uskoro u Bosni počinje korumpirati, i to baš promjenom odnosa u agraru i u poimanju vlasništva nad zemljom. Od velikoga turskoga poraza pod Siskom 1593. sultanska vlast zbog interesa zaštite granice biva prisiljena bosanskoj vojno-feudalnoj gospodi priznavati *odžakluk*, instituciju koji sadrži nukleus nasljednosti i privatnoga vlasništva nad zemljom, tako oprječan izvornom osmansko-islamskom sustavu. Od tada, pa kroz dugotrajnu, socijalno-ekonomski sve tegobniju, a često posve protuzakonitu pojavu tzv. čiflučenja, te do Saferske naredbe iz 1859., kojom je obnemogla stambolska vlast jednostavno ozakonila i priznala sve na taj način stvorene odnose, isplivala je u Bosni, paradoksalno – baš u predvečerje odlaska Turske i dolaska Austrije/Europe, moćna klasa zemljoposjednika u čijim su rukama, u različitim formama „vlasništva”, bili milijuni dunuma zemlje – oranica, pašnjaka, šume... Ni Austro-Ugarska suštinski nije odstupila od Saferske naredbe te je do samoga svojega sloma 1918. godine tragala za nekakvim sretnim rješenjem agrarnoga pitanja u Bosni, a ga nije nalazila.

Još jedno od važnih odstupanja od sustava koji je sprječavao pojavu velikih feudalnih moćnika s pravom nasljednosti, kojima je centralna vlast bila prisiljena pribjeći u Bosni, bila je ustanova *kapetanija*. Kapetanije su isprva služile kao nezamjenljivo osiguranje granica i unutrašnje stabilnosti, ali su bile i jezgre oko kojih se formirao moćan i osiljen vojno-feudalni sloj kakav je, inače, u osmanskoj Turskoj nepoznat. U tom krugu u kasnijim će se stoljećima javljati ozbiljna protivljenja i pobune protiv modernizacijskih reformi koje će Carstvo, oslabljeno i suočeno s mnogim vanjskim i unutarnjim izazovima, biti prisiljeno provoditi.

narod“, može imati nekakvu faktičnost samo u geografskom smislu; mnogo je više razloga za obrnutu tvrdnju: da „mi“ (svi „mi“ u Bosni: Srbi, Hrvati, Bošnjaci) u povijesno-civilizacijskom smislu zapravo nismo europski narodi, barem ne do austrougarskoga preuzimanja vlasti nad Bosnom i Hercegovinom. Naravno, ne pridajući toj kvalifikaciji nikakvo vrijednosno, već samo tipološko značenje.

U vezi s vrjednovanjem osmanske epohe u povijesti Bosne i Hercegovine nikada kod nas nije dostignuto iole koherentno stajalište – ni u znanosti, a kamoli u ideologijskim slikama i prosudbama. Od trenutka u kojemu u Bosni krajem XIX. stoljeća nastaju prvi institucionalni oblici njegovanja kritičke znanosti, promijenilo se nekoliko državno-političkih okvira i ideoloških sustava, a ni u jednome od njih nije napravljena sintetska historija Bosne i Hercegovine. Nije to uspjelo ni u razvijenu razdoblju posljednje Jugoslavije (1970. – 1990.), kada je Bosna i Hercegovina već imala snažnu republičku, kvazidržavnu samosvijest te razvijene znanstvenoistraživačke institucije i školovane stručnjake, a službeno je vladala ideologija koja je negirala nacionalne partikularizme tvrdeći da ih je povijesno nadrasla i politički neutralizirala. Više desetljeća radilo se na takvu projektu historije Bosne i Hercegovine u okviru Akademije nauka i umjetnosti, ali se već tada u znanstvenim krugovima znalo da je tumačenje osmanskoga razdoblja predmet sporenja dvaju nepomirljivih pristupa, u osnovi nacionalnoideoloških, zbog čega je nemoguće da taj projekt bude završen. Slično je bilo i s projektom kulturne povijesti Bosne i Hercegovine. Razdoblje do osmanske okupacije obrađeno je i objavljeno već 1966.³, da bi doživjelo još jedno, znanstveno ažurirano izdanje 1984. godine. Nastavak projekta, kulturna povijest osmanskoga razdoblja, koji je cijelo to vrijeme figurirao u planovima biblioteke *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine*, međutim, nikada nije realiziran.

O odnosima među bosanskohercegovačkim kulturama-etnijama, kakvi su oblikovani kroz duga stoljeća osmanske vlasti, uobičajilo se, dakle, osobito nakon krvava kraja dvadesetoga stoljeća, misliti manihejski priprosto, u dva međusobno polarizirana stereotipa. Prema jednome, glavna i konstantna crta tih odnosa jest divergencija, proizašla iz nutarnje nemogućnosti života

³ Usp. Alojz BENAC i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, 1966., 1984.

različitih vjera-nacija u organiziranoj političkoj zajednici. Odvjetnici toga gladišta s mnogo tamne strasti tumače cijelu povijest života u Bosni kao povijest vječna sukobljavanja, opće mržnje i nesreće, unutar koje narod kojemu sami pripadaju, naravno, najviše stradava i podnosi najteže žrtve. Taj ideološki stereotip bio je razvijen i propagandno podgrijavan u okviru one srpske politike koja je išla za razbijanjem Bosne i Hercegovine; potom je bio prihvaćen i u odgovarajućem dijelu hrvatske politike. Suprotstavljen ovomu, a ne manje plošan i lažan od njega, jest povijesni klišej što prošlost Bosne crta kao idilu u kojoj cvjetaju dobrosusjedski odnosi, tolerancija, multikulturalizam i opća sloga, a idilu samo povremeno kvare zle namjere i osvajački planovi iz bližega geografsko-nacionalnog „okruženja“. Ovo je jedan od temeljnih motiva na kojemu počiva nova bošnjačka nacionalna ideologija, oslonjena na implicitnu ili otvorenu idealizaciju Otomanskoga Carstva i načina na koji su u njemu bili uređeni etničko-konfesionalni odnosi.

Ima u događajima prošlosti mnogo hrane i dokaza i za jedan i za drugi od dvaju sukobljenih stereotipa, ali, kao svi ideologemi, i ovi funkcioniraju tako što vrše nasilnu i sasvim proizvoljnu selekciju materijala – apsolutiziraju trenutke koji im odgovaraju, a zaobilaze one koji kvare njihovu shemu. A povijesna zbilja naprosto je sve to: onaj ni bijel ni crn totalitet životne stvarnosti u kojem istovremeno supostojе i sudjeluju i snage divergencije i snage konvergencije.

Tendencija razilaženja, divergencije kao odnosa između bosanskih vjersko-etničkih skupina uvijek je poticala iz doktrinarne zatvorenosti i ideološke isključivosti religijskih sustava i konfesionalnih institucija i s njima povezanih i identificiranih političkih struktura.

Antitetično u odnosu na ovu tendenciju, lociranu u sferi tzv. elitne kulture (religijski i politički život, sakralna umjetnost, rituali, jezici, respective: arapski u muslimanskom, latinski u katoličkom, crkvenoslavenski u pravoslavnom, hebrejski u sefardsko-židovskom miljeu), djelovala je logika svakodnevnoga života i tzv. profane kulture. Njezinim konvergencijskim učincima pridonošila je činjenica da je bosanskohercegovački svijet uvijek bio i ostao u veoma visokom stupnju jezično kompaktan i homogen, bez obzira na sve druge izvedene civilizacijsko-religijske razlike.

Tako se bosanski kulturno-komunikacijski kontekst uspostavlja kao scena začudna paradoksa: na svakom koraku, iz svake komunikacijske situacije ljudi dobivaju sijaset snažnih i izravnih potvrda o istovrsnosti i istorodnosti svojega porijekla, jezika, pučke kulture, na temelju čega se neizostavno formira jedan sloj njihove svijesti o *pripadnosti*; u isti mah, u toj istoj svakodnevnicu, oni figuriraju i kao pripadnici nekoliko oštro diferenciranih civilizacijskih i političkih kolektiviteta, čije prvo lice je lice religije, te na toj osnovi biva formiran sloj svijesti o pripadnosti druge vrste. Važno je primijetiti da taj *paralelizam pripadanja* ide i kroz svakog pojedinca.

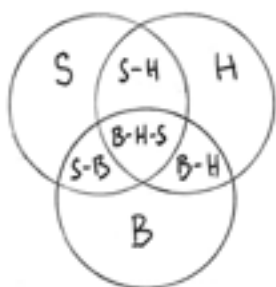
Iz povijesne zadanosti da su religijski identiteti prevalentno i u dugu razdoblju življeni i prakticirani kao *politički* i *kolektivističko-komunitarni*, oblikovano je i ono drugo lice bosanske povijesne stvarnosti – lice antagonizma, fragmentiranosti i razdora. Moglo bi se, dakle, ustvrditi: ako je oficijelni diskurs religijsko-konfesionalnih zajednica u tradicionalnom životu Bosne u nečemu imao jaku ulogu i zasluge, bilo je to u utvrđivanju i ojačavanju (upravo: okoštavanju!) političkih kolektiviteta dok je na području kultiviranja humaniteta i društvene običajnosti mnogo veća i dalekosežnija inicijativa bila na strani trivijalnoga života i njemu svojstvenih svakodnevnih oblika komunikacije.

Kako je već rečeno, sustavna znanstvena slika kulturne historije osman-skoga razdoblja u Bosni i Hercegovini nikada nije napisana. A malo što je moguće razumjeti bez uvida u odnose kakvi su bili postavljeni i zadugo vrijedili u tzv. predmodernom vremenu, praktično do posljednjih desetljeća devetnaestoga stoljeća. Kada netko jedanput bude pristupio tom važnom poslu, morat će u samu polazištu računati s podatkom o bitnu dualitetu duhovne i kulturne situacije u cijelom tom razdoblju, koji je nagoviješten u prethodnim redcima.

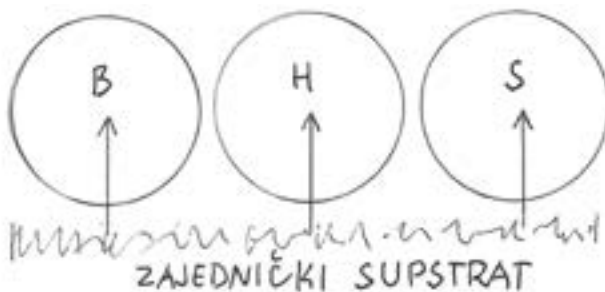
Evo o kakvoj je vrsti dualiteta riječ. Ako se poslužimo srednjovjekovnom relacijom *visoke* i *pučke* kulture, a to nam omogućuje realna srednjovjekovnost bosanske duhovne i društvene situacije sve do polovice XIX. stoljeća, onda je moguće shematski reći da se spomenuti dualitet sastoji u ovome: sfera visoke kulture obilježena je krajnjim stupnjem izolacije između triju kulturnih entiteta dok se njihovo prožimanje ostvaruje u sferi pučke kulture. (Slika 1 shematski prikazuje to prožimanje na razini pučke kulture, koje je kompleksno: „do- gađa“ se i bilateralno, u svakoj od dvojnih kombinacija – srpsko-hrvatskoj,

hrvatsko-bošnjačkoj, bošnjačko-srpskoj, ali postoji i prostor interferencije svih triju elemenata.)

Shematizirajući i dalje, može se reći da na jednoj strani, u sferi visoke kulture, imamo tri zasebne kulture, a na drugoj, u sferi pučke kulture, zajednički fond kulturnih modela i stvaralačkih zakonitosti. U ovu sliku horizontalnih razina valja uvesti i vertikale, to jest organsku jedinstvenost koja se uspostavlja između svake od pojedinih triju kultura i njezina dijela pučke kulturne sfere. Pri tome je, opet, vrlo važno ne izgubiti iz vida one oblike u kojima pučka kultura djeluje prema „gore“, „pozajmljuje“ sferama triju odvojenih kulturnih tokova svoj duh integrativnosti. (Slika 2)



Slika 1



Slika 2

Nužno je naglasiti da su pojmovi visoke i pučke kulture ovdje uvedeni uvjetno, kao pomoćni, jer tu relaciju (ili, točnije, prvi član te relacije – visoku kulturu) sva tri bosanska etnokulturna entiteta ne poznaju u jednakoj mjeri, a vertikalitet jedinstva u toj se relaciji ne uspostavlja na jednak način i u jednakom stupnju u svakom od triju slučajeva.

Ne treba zaboraviti da se sve što je rečeno uglavnom odnosi na život grada i gradskoga stanovništva. Sve do uoči Drugoga svjetskoga rata Bosna i Hercegovina bila je izrazito ruralna zemlja, s oko 70 posto seoskoga i 30 posto gradskoga stanovništva, pri čemu su te dvije sredine bile u svojim temeljnim crtama neznatno promijenjene od osmanskih vremena, kao i njihov međusoban odnos. Bio je to u socijalnom i kulturnom smislu odnos dvaju različitih, u mnogomu autonomnih i međusobno udaljenih, nepoznatih svjetova. U pitanjima elementarnih životnih potreba među njima je vjekovima razvijan

funkcionalan simbiotski odnos razmjene i komunikacije, ali je u srcu toga odnosa uvijek pulsirao izrazit psihološki, kulturni i socijalni antagonizam. Grubogao ocrtavajući, može se reći: grad je oholo prezirao selo kao necivilizirano i općenito manje vrijedno, selo je gledalo na grad s nepovjerenjem i strahom, a oba stava bila su prožeta jednakim potencijalom mržnje. Bitno je kod prikazivanja ovoga odnosa naglasiti da na stupanj antagonizma nije prvenstveno utjecala religijska i nacionalna pripadnost *građana* i *seljaka*. Notorno su poznate, ali znanstveno veoma malo istražene i obrađene, forme socijalnoga i kulturalnoga odbijanja na ovoj relaciji unutar svake od etnokonfesionalnih zajednica. S obzirom na daleko najveću i najdugotrajniju socijalno-ekonomsku i kulturnu stratificiranost tradicionalnog muslimanskoga društva, može se reći da se taj odnos najizrazitije manifestirao baš u tom konfesionalnom komunitetu. Do najnovijega doba, na primjer, izraz *balija* bio je prvenstveno dio vokabulara muslimanskih građana ili feudalaca, kojim se uz snažnu prijezirno-pogrdnu konotaciju označavalo muslimanske seljake. *Ne zna balija što je balija*⁴ – samo je jedan od bezbrojnih idioma kroz koje je u jeziku izražen i memoriran taj odnos. Tu pomalo kastinsku sliku statična društvenoga sustava podcrtava i odnos spram jedne marginalne, ali zanimljive socijalne skupine. U starim bosanskim gradovima to su bili Cigani, generacijama već sedentarni, najčešće kovači. Živjeli su u izdvojenim mahalama, mogli su biti uvažavani kao dobri majstori, ali u pitanjima bilo kakva tješnjega socijalnoga miješanja, pogotovo orođivanja, praktično je vladala rigidna segregacija. Naziv *firaun*, *firaunka*, kojim su ih zvali, sadržavao je (i zadržao do danas) snažan pogrdan zvuk.

Antagonizam selo – grad zadobio je snažniju političku i ideološku dimenziju i još se više produbio otkako se s devetnaestovjekovnim modernizacijskim procesima star i statičan osmanski sustav konfesionalno-političkih identiteta počeo raspadati, a na njihovo mjesto počeli stupati moderni politički nacionalni identiteti. Tamo, dakle, gdje su se takav *novi* seljak i *novi* građanin međusobno počeli prepoznavati još i kao *nacionalno* različiti, stara odbojnost porijeklom iz socijalne sfere lako je poprimala ideološki oblik i žestinu, tim više što je to uvijek bilo podgrijavano političkim aspiracijama i manipulacijama iz okolnih nacionalno-državnih središta. Sva metežna vremena u Bosni

⁴ Halija, *perz* – fin, rutav perzijski čilim.

posljednjih stotinu trideset godina pružaju o tome mnoštvo primjera i tragičnih ilustracija. Veliki ustanak 1875. – 1878. u početku je sadržavao značajnu socijalnu intenciju dok se njegova energija, pod srbijansko-crnogorskim političkim utjecajima, nije počela okretati u nacionalno-politički smjer te je vrlo neizvjesno kako bi se završio da sve zajedno nije zapečaćeno austrougarskom okupacijom.

Drugi nam je primjer bliži: s ovoga ruralno-urbanog socijalnog gledišta nikada kod nas nije istražen splet pojava i procesa u kojima se Titov partizanski pokret od 1943. ubrzano transformira te se od avnojevske i zavnobihovske protodemokratske samolegitimiranosti pretvara u vojsku i režim koji se na kraju rata i poslije njega s ogromnim viškom zle strasti iskaljuje na *građanskom elementu*, i gdje se nikad ne može jasno razlikovati pradaвні socijalni od ideološko-političkoga, a ovaj od nacionalno-konfesionalnoga motiva. Napokon, u mnogim tumačenjima nečuvena vandalskoga divljanja u posljednjem ratu 1992. – 1995., koje je za metu imalo gradove i njihovo stanovništvo, pojavljivala se teza o „ratu sela protiv grada“. Nitko ju nije fundirano istražio i do kraja uvjerljivo artikulirao tako da je, na žalost, postala opće mjesto ispodprosječne publicistike, ali ju u svojim blistavim esejima, na primjer, veoma sugestivno zastupa Bogdan Bogdanović, veliki europski znalac i mudrac urbanologije.

Kada se shemi koju smo ocrnali doda još i dinamička komponenta povijesnih mijena, biva ukratko naznačena jedna komplicirana duhovna i historijska situacija, čija interpretacija nije nimalo lagan posao.

Cjelinu kulturnoga života Bosne i Hercegovine u osmanskome razdoblju, dakle, presudno određuje religijsko-konfesionalni okvir. Ova činjenica ima prvorazredan značaj za sagledavanje prirode i putova razvoja bosanskohercegovačke kulturne tradicije. Kako smo vidjeli, u osmanskoj teokratskoj državi konfesionalna je zajednica bila jedina organizacijska mogućnost iskazivanja različitih etničkih, historijskih, kulturnih, političkih i drugih interesa. Konfesionalizam, kao okvir duhovnoga života, osobito je presudno određivao sferu visoke kulture. Budući da je u Bosni riječ o trostruko (i četverostruko) diferenciranom konfesionalno-civilizacijskom „pejzažu“, koji je k tomu obilježen antagonizmom između triju entiteta, jasno je koliko su se ove tri kulturne sfere morale realizirati izolirano, bez međusobna dodira. Tako, ne samo da nije čudno nego drukčije upravo nije ni moglo biti da se u Bosni vremenski i

prostorno simultano, k tomu na malom prostoru i takoreći u susjedstvu, zbivaju ne tako beznačajni stvaralački procesi, a da jedan za drugoga naprosto i ne znaju niti imaju unutrašnje civilizacijske potrebe te vrste.

Islamska sfera visoke kulture u Bosni, prirodno, najjače se realizirala u cijelom razdoblju osmanskoga vladanja, a osobito u prva dva njegova stoljeća dok se granice Carstva protežu daleko od Bosne na sjeveru i dok je država zakonski i gospodarski stabilna. Masovnost islamizacije, orijentalna urbanizacija, integriranje u orijentalni gospodarski sustav i duhovno-civilizacijski krug, ukratko rečeno, objektivni su i konkretni historijski uvjeti za procvat ove kulture i umjetnosti.

Za našu temu vrlo je važno primijetiti kako muslimanska kulturna komponenta počinje vidno stagnirati u drugim dvama stoljećima osmanskoga vladanja, od one prekretnice koju označava poraz Turske pod Bečom krajem XVII. stoljeća, kada granice Carstva silaze na Savu, Carstvo zapada u trajnu i progresivnu destabilizaciju, a Bosna u svemu tome počinje proživljavati osobito teška krizna vremena i procese. To i u ovom slučaju upućuje na direktno proporcionalan odnos između stabilnosti sustava i rasta visoke kulture. Na ovo se logično nadodaje zapažanje da upravo od ovih vremena jačaju u okviru muslimansko-bošnjačkoga kulturnoga toka lokalni stvaralački oblici, kakav je, na primjer, alhamijado književnost. Ovo se podudara s intenziviranjem procesa u kojemu se – kroz burna društvena previranja i nemire, kroz paradoksalne i nerijetko tragične historijske okolnosti i događaje – sve uočljivije diferencira specifičan lik bosanskomuslimanskog etnosa u cjelini osmanskoga „commonwealtha“. O tom procesu upečatljivo piše vrstan poznavalac i istraživač bosanske povijesti u osmanskoj epohi Avdo Sućeska:

Islamizirano bosansko stanovništvo, samim tim što je pripadalo vjeri osvajača, nalazilo se u nešto povoljnijem položaju od hrišćanske raje, premda među njima na početku u pogledu eksploatisanosti nije bilo bitnih razlika. Postepeno se društveni položaj bosanskih muslimana poboljšavao, a osobito otkada su svi morali da učestvuju u odbrani granica Bosne i turske države uopšte. Zbog krajiškog karaktera Bosanskog pašaluka, čije su granice morali braniti, svi muslimani su, izgleda, bili vrlo rano oslobođeni od izvanrednih nameta (tekâlîf-i-örfiye), ili su na ime tih nameta davali daleko manje od podanika u drugim krajevima carstva. Kada je nastalo takvo stanje, zasada se ne može određeno tvrditi, ali da su izvanredni tereti u Bosni bili rijetki, ili minimalni, vidi se iz dokumenata iz XVII stoljeća koji se odnose na Bosnu. Mislimo da su od izvanrednih

nameta svi muslimani bili oslobođeni tokom XVII stoljeća, kada su se svi na određen način našli u poziciji braniča turske države, kada su, dakle, na ovaj ili onaj način, morali da obavljaju vojnu službu. Mislimo da je na toj osnovi jačala svijest kod bosanskih muslimana, većinom slobodnih seljaka, o posebnosti njihovog položaja u carstvu, za čije su očuvanje toliko puta žrtvovali svoje živote. Zbog takvog svog položaja bosanski muslimani, i feudalci i seljaci, predstavljali su do kraja najjači oslonac vlasti turskih sultana u Bosni. Ali ne samo zbog toga. U privrženosti bosanskih muslimana turskim sultanima igrao je ulogu i ideološki momenat. Zbog uske povezanosti vjere i države po islamu, koji su u Bosnu donijeli Turci, bosanski muslimani su u turskoj državi gledali svoju državu, čiju odbranu su smatrali svojom vjerskom dužnošću, kao što su u sultanu gledali šefa države, kome je kao halifi (šefu muslimanske vjerske zajednice) bila vlast povjerena od boga.⁵

Sfera visoke kulture katoličko-hrvatske i pogotovo pravoslavno-srpske komponente, u usporedbi s islamskom, znatno je siromašnija, što je razumljivo s obzirom na realno-historijski položaj ovih dvaju entiteta u osmanskoj islamskoj državi. Praktično, to je – i pored načelne islamske tolerancije drugih monoteističkih religija – ipak položaj građana drugoga reda. Doduše, i ovdje je vrlo važno uočiti krupne promjene tijekom vremena, i u ovisnosti o mnogim isprekrižanih internih i eksternih čimbenika. Tako je, na primjer, velika razlika između položaja Pravoslavne Crkve u Bosni i Hercegovini (pa odatle i pravoslavno-srpske visoke kulture) u prvim stoljećima, do ukidanja Pečke patrijaršije i uvođenja grčkoga visokoga klera, od njezina položaja u kasnijem razdoblju. Osmanska osvajanja zatječu Srpsku pravoslavnu Crkvu na Balkanu kao samostalnu vjersko-crkvenu organizaciju. Ona je preživjela propast srednjovjekovne srpske države i srpske feudalne kulture, i zapravo preuzela na sebe njezino ideološko kontinuiranje. Novi vladari, osmanski sultani, priznaju takav njezin duhovno-politički kapacitet i u prvim se stoljećima može govoriti o skladnim i produktivnim odnosima između srpskih hijerarha i osmanske vlasti. Taj je odnos osobito stabiliziran nakon što je zalaganjem velikoga vezira Mehmed-paše Sokolovića 1557. godine obnovljena Pečka patrijaršija, s patrijarhom Makarijem, prvim rođakom Mehmed-pašinim. Uz velikoga vezira Mehmeda, praktičnoga vladara, kuća Sokolovićâ daje najvažnije ljude u europskom dijelu Carstva. Ferhat-paša u Banjoj Luci i Mustafa-paša u Budimu vladaju dvjema važnim graničnim pokrajinama, a njihovi pravoslavni

⁵ Avdo SUČESKA, *Ajani – prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo, 1965.

rođaci redom vladaju Pećkom patrijaršijom u šesnaestom stoljeću: nakon prvoga, Makarija, slijede Antonije, Gerasim, te Savatije. Kao autonomna upravna struktura unutar osmanske države, Pećka je patrijaršija proširila svoju jurisdikciju do granica koje su se potpuno podudarale s najdaljim zapadnim, sjevernim i sjeverozapadnim granicama Osmanskoga Carstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Ugarskoj. Bosna i Hercegovina teritorijalno je cijela bila obuhvaćena jurisdikcijom Pečke patrijaršije, a razdoblje XVI. i XVII. stoljeća vrijeme je intenzivne vjerske, crkvenograditeljske, kulturne i prosvjetne djelatnosti. Tada će po Bosni biti dignuti poznati srpski manastiri i crkve (*Stara crkva* u Sarajevu, u Žitomislčićima, Trijebnju, Aranđelovu, Papraći, Lomnici, Ozrenu, Tvrdošu, Vozući itd.), i u njima njegovana prvorazredna crkvena umjetnost – fresko-slikarstvo velikih majstora Longina i Mitrofanovića, umjetničko zlatarstvo i rezbarstvo, ikonopis. U tom postgutenbergovskom razdoblju pojavila se u Bosni i prva tiskara, koju 1529. u Goraždu drže tamošnji monasi. U njoj su, doduše, otiskane svega tri vjerske knjige, no, na prvu sljedeću tiskaru u Bosni i Hercegovini čekat će se stoljećima, sve do 1866. godine, kada je za vladanja Topala Osman-paše grafičar Ignjat Sopron iz Zemuna dobio koncesiju i u Sarajevu pokrenuo *Vilajetsku štampariju*.

Slom turske ofenzive prema Europi, sve aktivnije vezanje crkvenoga vodstva za austrijsku protuofenzivu prema Turskoj, ukidanje Pečke patrijaršije (ne samo kao vjerskoga nego i političkoga i kulturnoga integrativnoga čimbenika cijeloga srpskoga entiteta na Balkanu), uvođenje fanariotskoga visokoga klera kojim pravoslavno-srpski narod gubi svoje autentične predstavnike, i koji unosi mnoge negativne tenzije u odnosu spram katoličko-hrvatske etničko-konfesionalne zajednice – sve će to od XVIII. stoljeća početi narušavati i same pretpostavke za nastanak bilo kakvih oblika visoke kulture. Gotovo bi se moglo reći da se od ovog vremena kulturotvorni potencijali pravoslavno-srpskoga svijeta potpuno „preseljavaju“ i manifestiraju u sferi pučke kulture. Jači građansko-trgovački sloj, kao društveno-ekonomska podloga za pojavu kakvih-takvih oblika visoke kulture, pojavit će se tek u XIX. stoljeću kada čitava Bosna i Hercegovina ionako ulazi u sasvim novu kulturnu epohu.

Donekle je analogna, ali u nekim bitnim elementima i drukčija, situacija katoličko-hrvatskoga svijeta u Bosni. Za razliku od pravoslavne zajednice, koja je sva u okviru osmanske države, glava katoličke zajednice je u vanjskom,

neprijateljskom svijetu: Rim i Beč dva su njezina sjedišta, duhovno i političko, u koja katolici s tihom čežnjom gledaju sva ta duga stoljeća. Strukturalno, njihov je položaj zapravo apsurdan: u etničkom i zavičajnom smislu oni su čvrsta korjenika, svoji na svome, a politički i konfesionalno (što je u pred-modernome dobu jedno te isto!) oni su neka vrsta dijaspore rimokatoličke „matice“, gotovo kao kakva crkvena „iredenta“!

Na profiliranje specifičnoga mentaliteta i kulturne akcije franjevac te uopće na profiliranje katoličko-hrvatskoga puka, presudno je djelovao paradoks njihova historijskoga položaja u Bosni i Hercegovini. To biva osobito jasno izraženo nakon utvrđivanja europske granice Osmanskoga Carstva na granicama Bosne i Hercegovine prema Dalmaciji i sjevernoj Hrvatskoj, odnosno prema Mletcima i Austriji, čime je presječen prirodan etničko-kulturni i konfesionalno-civilizacijski prostorni kontinuum. Nekako od toga vremena Rusija i Austrija intenziviraju svoju protutursku politiku tražeći za sebe patronat – jedna nad pravoslavnim, druga nad katoličkim svijetom – aktivno se baveći različitim propagandnim i obavještajnim vezanjem toga življa za svoje ciljeve koji su, naravno, daleko od bilo kakvog političkog altruizma. To pojačava sumnjičavost turske vlasti spram tih etničkih skupina, a rasulo, bezvlašće i bezakonje, koje nastupa sve intenzivnije od XVIII. stoljeća, te odnose stalno pogoršava. Franjevci, i njihov puk, kao društveno-crkvena struktura izravno podložna Rimu (a Rim je s aspekta oslabljene turske vlasti tuđinski centar opasna političkoga i vojnoga neprijatelja!) ovo pogoršanje odnosa trpe na posebno drastičan način.

Za izgradnju katoličko-hrvatskoga identiteta od prvorazredne je važnosti kontinuitet i narodni karakter franjevačke redovničke organizacije Bosne Srebrene. U franjevcima su bosanski katolici, Hrvati, kroz sva četiri stoljeća osmanskoga millet-sustava imali autentične političke, kulturno-prosvjetne i, naravno, vjerske predstavnike. Bitno je pri tome da su franjevci, polazeći od vjersko-didaktične svrhe, inzistirali na prosvjeti i obrazovanju, koje su sami stjecali na respektabilnim europskim učilištima. Još je važnije da se ta aktivnost nije zadržala na svojoj primarnoj funkciji, nego se širila u mnoge druge domene i discipline: historiografiju, geografiju, pjesništvo, kroničarstvo te prosvjetnu djelatnost. Zahvaljujući organskoj stopljenosti franjevac s narodom i njihovoj djelatnosti, u katoličko-hrvatskom miljeu ipak se i dalje

održavaju kakvi-takvi uvjeti kulturnoga izražavanja. Ono se, kako smo vidjeli, manifestira najviše i najkarakterističnije u domeni pismenosti, književnosti, jezično-pravopisnih napora i anticipacija onih ideja koje će trijumfirati na širem južnoslavenskom prostoru u XIX. stoljeću.

Iz ovih ovlažno naznačenih kontura bosanskohercegovačkoga mozaika, jasno je vidljivo da su se tri kulturne sfere razvijale uglavnom izolirano, a jasno je i zašto je moralo biti tako. Iz ovih naznaka vidljivi su i historijsko-interesni korijeni antagonizama koji se u različitim pojavnim oblicima i intenzitetima javljaju između svih triju etnokonfesija, osobito u drugom razdoblju turske vlasti – onomu od kraja XVII. stoljeća. Tu je negdje, historijski objašnjiv, i korijen muslimanskoga nepovjerenja spram kršćanskog/hrišćanskog elementa, što je u racionaliziranoj osnovi sasvim konkretan egzistencijalni strah od vanjskih, europskih vojno-političkih sila koje svoje imperijalne strategije kamufliraju konfesionalno, brigom i pravom na pravoslavlje (u ruskoj) i na katolicizam (u austrijskoj varijanti); i korijen recipročna antiturskoga i antiislamskoga raspoloženja kod hrišćana/kršćana; konačno, vidljivi su i korijeni pravoslavno-katoličkoga rivaliteta, koji se u ovdje tretiranu razdoblju kreće najčešće oko posve zemaljskoga, banalnoga sporenja o pravu na pobir i dažbine, da bi potom, u XIX. stoljeću, s pojavom nacionalnih ideologija, u političkoj igri čiji su se zamršeni konci potezali na velikim relacijama od Beograda do Zagreba, i od Beča i Pešte do Petrograda i Carigrada, prerastao u maligna sporenja o pravu na Bosnu i Hercegovinu, u Bosni i izvan nje. U njima se redovito operiralo, bespredmetno, ali opasno isključivo, „argumentima“ o prioritetu i primatu pojedinih nacionalnih kultura.

Nasuprot međusobno izoliranim elitnim kulturama, ili paralelno s njima, u profanu životu za riječ se otimaju oblici *pučke* kulture i komunikacije. Ona ima svoje vrijeme, svoje porijeklo, svoj jezik, svoje oblikovne zakone, svoje funkcije, svoje, dakle, elemente koji su katkada samo periferno podudarni sa svijetom pripadajuće visoke kulture, a veoma često odvojeni i različiti od njega. Bitno je za našu temu ovo: za razliku od međusobne izoliranosti sfera visoke kulture, pučka kultura je ono područje na kojem se, između svih triju etnokonfesionalnih krugova, uspostavljaju prakse i oblici uzajamnosti. Cjelina materijalne, socijalne i duhovne pučke kulture daje dosta materijala za tvrdnju o jedinstvenosti kulturotvornih mehanizama i zakonitosti koje su

vladale ovom kulturnom sferom, uz posve drukčije prelamanje civilizacijsko-konfesionalnog trostrukoga raskola visokih kultura. Postojanje toga zajedničkoga supstrata nije nikakav historijski kuriozum. Bez obzira na konfesionalno-civilizacijske različitosti kojima je naš svijet izručen tako reći od doseljenja na Balkan, a naročito snažno i dramatično u razdoblju o kojem je ovdje riječ, taj je svijet većinom zajedničkoga etničkoga porijekla, sa zajedničkom, veoma snažnom kulturnom i duhovnom baštinom ili ro-mano-slavenskoga amalgama, konačno – svijet jednoga jezika i s mnogim zajedničkim crtama mentaliteta, u nekim, osobito gradskim sredinama, stoljećima izmiješan u najtješnjem svakodnevnom dodiru.

Pučku sferu kulturnoga nasljedstva Bosne i Hercegovine, dakle, karakterizira visok stupanj uzajamnosti. Oni, pak, elementi u kojima se ona prepoznaje kao trojno diferencirana, ulaze u nju „odozgor“, iz civilizacijski i historijski jasno razgraničenih sfera visoke kulture. U tom je smislu naše nasljedstvo ambivalentno i dijalektično, kao i kulturni identitet Bosne i Hercegovine: ono jest „zbroj“, ali jest i „umnožak“; ima i svoje jasno diferencirane nacionalno-kulturne tradicije, ali i njihovu osnovu i njihovu interferenciju koja je – zajednička tradicija. Jedan od temelja baštinjena bosanskohercegovačkoga kulturnoga identiteta je, dakle, u njegovoj civilizacijskoj spletenosti: u istovremenosti jedne zajedničke i triju posebnih tradicija.

Post scriptum

U spomenutu eseju o povijesnom izolacionizmu među etničkim kulturnim tradicijama u Bosni i Hercegovini, koji sam objavio prije trideset pet godina u *Odjeku*, bio je i odlomak u kojem se diskutira s poznatom prozom Ive Andrića *Pismo iz 1920. godine*. Korisno ga je ovdje navesti jer se iz njega prilično dobro vidi i što se sve s nama i u nama promijenilo od toga vremena i kako se sadržaj pojma *kultura* promijenio od ondašnjega univerzalno-estetskoga do današnjega političko-identitetnog značenja u smislu cinične, ali teško osporive primjedbe Terryja Eagletona, u kojoj i Bosnu i Hercegovinu uzima kao ilustraciju kako se kultura preobrazila: od jednoga estetskoga područja, koje je služilo kao sklonište od profana (pa i političkoga) života, pretvorila se u političko sredstvo *par excellence* i tako se profanirala, ali, što je osobito važno,

i demokratizirala. Eagleton to sažima u elipsu: „U Bosni i Hercegovini ili u Belfastu kultura nije tek ono što stavljate u kasetofon, to je ono radi čega ubijate.“ Iz ovog se odlomka, međutim, vidi i to da je i u tom vremenu postojala zebnja od kulturnih nelagoda i animoziteta te da se slutila težina i važnost „civilizacijskoga ispita“. Evo toga fragmenta:

Junak Andrićeve priče *Pismo iz 1920. godine* mogao je (točnije: morao je) osjećati iskucavanje satova sa sarajevskih tornjeva i sahat-kula kao metaforu fatalnoga izolacionizma, jer u vrijeme u kojemu on to osjeća još su na djelu izolacionistički mehanizmi historije, čak i pojačani krvavom akceleracijom koju dobivaju od okupacije 1878. do prvoga planetarnoga rata, koji se ovdje prelomio na posebno koban i kompliciran način.

Mi smo, danas, neosporno u znatnoj mjeri (negativno samo onda kada to neće da se prizna, kada se tabuizira) još uvijek određeni uže shvaćenom „svojom“ kulturnom tradicijom i svojom civilizacijskom pripadnošću.⁶ Negirati to, beskorisno je, neistinito i nepametno, a nadasve štetno. No, s druge strane, mi živimo trenutak istinske planetarizacije kulture, u kojemu su pred intimnom recepcijom i organskim usvajanjem kulturnih vrijednosti pale sve barijere: nacionalne, političke, konfesionalne, jezične, a ostao da djeluje kriterij univerzalnoga. Figurativno rečeno: pomaknuto je simbolično značenje Andrićevih tornjeva i sahat-kula: nekad su djelovali kao usmjerivač života, sad bi trebali djelovati kao činjenica kulture, estetsko-historijska činjenica, koja per definitionem priključuje, povezuje. Pa, ako je prirodno, logično, dobro da drevnu indijsku skulpturu, japanski tuš, moskovskoga Blaženoga Vasilija, katedralu iz Chartresa, ili ohridskoga sv. Nauma, ninski sv. Križ, fresku iz Sopoćana itd, itd. doživljavamo izravnošću estetske sugestije i historijske evokativnosti, neće biti logično i neće biti znak potpune lične i civilizacijske zrelosti, da nam punoću recepcije zavičajnih kulturnih činjenica i stvaralačkih fenomena ometa još uvijek djelujuća, a mrtva, nelagoda i animozitet. Radi se o ovome: s takvom nelagodom u duhu spram sebi najbližega kulturnog fenomena, ni recepcija japanskog tuša ne može biti prava ni potpuna. Naš

⁶ U onom smislu u kojem taj termin koristi Srećko Džaja u eseju „Duhovni, politički i društveni kontekst pisca Matije Divkovića“: „U trenutku Divkovićeve nastupa kao pisca u bosansko su se tlo već duboko spustili obronci triju velikih civilizacija Mediterana: zapadnoevropski u formi katolicizma, bizantski u formi pravoslavlja i islamski u formi osmanske države. Ova nam je činjenica do banalnosti poznata, ali ne i sve posljedice koje su proistekle iz tog povijesnog sklopa i na kojima je izgrađen naš današnji zajednički i posebni identitet. Naime, identitet svih nas, koji smo rođeni u ovoj zemlji, vrlo je dijalektičan. Svi smo mi Bosanci, ali je naše bosanstvo više varijabla negoli konstanta, s obzirom na našu civilizacijsku pripadnost. Mislim da uzroke tome fenomenu treba tražiti prije svega u činjenici da su sve tri civilizacije u Bosni unesene izrazito političkim putem i u razmjerno brzom tempu, a ne lagano ‘metanastazički’ (J. Cvijić), i da su Bosanci svih triju varijanata ostali u trajnom višestrukom kontaktu i sponama sa svojim izvanbosanskim duhovnim i političkim središtima.“, Usp. Srećko DŽAJA, „Duhovni, politički i društveni kontekst pisca Matije Divkovića“, *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo, 1982.

civilizacijski ispit zrelosti polaže se ovdje; to nigdje nije tako neminovno kao u Bosni. Vratimo se Andrićevoj slici; ona nam još može koristiti. Prisjetimo se: tvarno, ona je sazdana na simbolima sarajevskih tornjeva, „raznovrsnih i raznoglasnih“, i njihovih satova, odnosno vremena četiriju raznih, „među sobom zavađenih kalendara“, i četiriju „raznih crkvenih jezika“. Ta slika ne samo da je estetski sugestivna, nego je i civilizacijsko-historijski vjerodostojna i istinita. Ali, valja se upitati: dokle istinita, s kojom dimenzijom historije i kulture ona računa, koju dimenziju ima u optici? Tornjevi, satovi, mjerenje vremena, kalendar, crkveni jezici, urbani ambijent. Sve: elementi visoke kulture, k tome, uhvaćene u kadar u još uvijek pretežno konfesionalno-religijski određenom vremenu. Kadar Andrićeve slike, dakle, hvata samo „gornje“ aspekte, ne obuhvaćajući totalitet. Ako je dopušteno oživjeti rad piščeva objektiva, on će nas nužno, vlastitom logikom, svesti u podnožje tornjeva i sahat-kula. U što? U vrevu života, u žamor svakodnevlja stoljeća, u parter historije i jedne drukčije, pučke kulture. Ona, doduše, živi u sjeni tornjeva i njihovih satova i ne može ne biti njima svaka svojima - obilježena, ali ta obilježenost daleko je od toga da je može obujmiti svu i prožeti svu.

Između vremena u kojemu su pisani gornji redci i vremena današnjega pukla je cijela historijska provalija. Južnoslavenske političke zajednice kojoj je Bosna i Hercegovina pripadala gotovo cijelo stoljeće, netragom je nestalo. Prvi put nakon prдавne 1463. godine pojavila se samostalna bosanska država. No, upravo je od tada bosanskohercegovačko društvo, prvo kroz „demokratsku preobrazbu“ (prvi višestranački izbori 1990. godine), a potom kroz državno osamostaljenje (1992.) te kroz ratni užas i njegovo političko zamrzavanje (Daytonski sporazum 1995.), doživjelo krajnju kristalizaciju triju nacionalnih kultura, shvaćenih baš kao sredstvo i izraz političkoga identiteta.